

ԲԱՐՈՅԵԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄԵԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԵԿԱՆ

ԺՅ. ՅԱՐԻ 1902

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 րբ.:
Վնջամանեյ 6 ֆր. ոսկի — 2 րբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ Վարժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ 7. ՅՈՒԼԻՍ

ՌԻՍՈՒՄԵԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԵԱՆ ՎԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԵՐԵՑ ԽԵՒԻՐԸ
Թղթակցութիւն Կ. Կոնստանդնուպոլիս. «Համադիսի»:
(Հարսանախոսութիւն)

Հրամանաւ «Ընդ փառաւորս յիշելոյ» Ներսէ՛ իշխանին Վրաց եւ «Փեասյի», Վամարականաց, Դանթէ Է մեզի այն իշխանն, որուն կ'ընծայէ փիլոն՝ քանի մը տարի ետքը՝ Սոկրատայ իւր

Համառօտեալ խմբագրութիւնը: Չայն կը կոչէ «Բարսանախոսութիւն», որ սակայն խեղաթիւրուած, նենգութեամբ եւ կրճատութեամբ խմբագրութիւն մըն է, ճիշդ ինչպէս կ'իմանանք թէ իրմէ 18 տարի յառաջ Գրիգոր Չորափորեցի ալ նոյն ոճով «Բարսանախոսութիւն» էր, Ս. Սեղբենարոսի վարուց գիրքն: Այս «գիրքն», ուրիշ քան չէր՝ բայց Վարուց պարզ եւ յունախօս թարգմանութիւնն, որ բարեբախտաբար մեղէ Հասած է:

Ուսուցչապետ Կարիէր՝ Մ. Խորենացոյ ժամանակին մասին իւր գրած Հմայլից քննութեանց մէջ՝ հետեւեւով գիւշէնի (abbé Duchesne) հեղինակութեան կը հաստատէ թէ Սեղբենարոսի վարուց յունարէն թարգմանութիւնն ամենէն կանուխ Զ. դարուն առաջին տարիներէն ըլլալու է: Բայց կը տեսնեմ որ գիւշէնն անտես ըրած է այս վարուց շատ մը կէտերն՝ որոնք կը ստիպեն անոր յօրինման ժամանակն շատ աւելի հնագոյն ընդունիլ: Առնուք օրինակի համար յաջորդ կտորը. (էջ 703.) «Ընդգիմասացութիւն ոչ փոքր լինելու արեւմտեայ եւ արեւելեացն կողմանց. քանցի արեւմտեացն ի շաբաթու, որ եւ արեւելեացն հաճելի երեւեցաւ հրէական ճաշելով սոյնորութեամբ: Իսկ սուրբն Սեղբենարոս հրամայեաց ի շաբաթու պահել եւ ի հինգշաբաթով ասելով. Շաբաթու սակս Տեառն ի թաղման լինելոյ ամենայն աշակերտացն պահել. այսորիկ վանս պարտ գոյ ի շաբաթու պահել իւրաքանչիւր ումք որ կարողն է, այլ ոչ որ ոչ կարէ. քանզի Նստուած ի վեր

քան զկարողութիւնն ոչ պահանջէ. իսկ ի յաւուրն Տիեզերացիք լիցան զի ի նմա Տէրն Բրիտանոս ըմբռնեցաւ... եւ արդ զայս տուի ինչ ի բազմաց զնորա վարդապետութեան առաջի եպօք զգանս: Ապա ուրեմն՝ ահաւասիկ Ս. Սեդրեստրոսի քահանայապետի «Վարդապետութեան» (Didascalia) մէկ քաղաւածք: Պէտք է այս խօսքն այն մտքը մեկնել թէ Սեդրեստրոս հրամայած ըլլայ պահել բոլոր տարւոյ Տիեզերացիքի եւ շարժիքի օրերը: Այսպէս մեկնելու կողմէ կ'ըլլէ՝ Հրեայի յիշուիլն եւ արեւելից ու արեւմտից մէջ եղած վէճը: Դարձեալ յոյն գրիչներու մէկ ընդմիջարկութիւնը, այսինքն «ի շար» պահել եւ ի Տիեզերացիք, խօսքերէն ետքն աւելցնելը՝ թէ՛ յիշտեսնէ օտար օտնէ զի հարաւոր (ոչ պահել որպէս եւ ոչ ի Կիւսկէի), կը ցուցնէ թէ նոյն իմաստով առած էին խօսքը Արդ այս պարագային՝ Սեդրեստրոսի վարդապետութիւնը շատ Տիեզերացիքի մ'ըլլալու է. վասն զի յիշուի օրերու մէջ պահելն արդէն արգելած էին «Վարդապետութիւն» (Didache, յանուն Առաքելոց) եւ Նիկիոյ ժողովը. եւ անբնական է այսպիսի վարդապետութիւն մը Սեդրեստրոսի քահանայապետին ընծայել կարենայ 400էն ետքը յորինուած գրութեան մէջ: Սակայն եւ այնպէս չեմ պնդեր այս մեկնութեան վրայ. վասն զի յիշուի տեղը խօսք ըլլալով նաեւ Ս. Իւղոյ օրհնութեան եւ ապաշխարողաց արձանիման մասին՝ ենթադրել պէտք կ'ըլլայ թէ Ս. Սեդրեստրոս կը խօսի Աուրբ շարժիքու մասին՝ ոչ թէ ամբողջ տարւոյն:

Սեդրեստրոսի վերոյց գրութեան թուականը ճշգրտու համար կարեւոր է նկատել այս անվաւեր եւ նպատակաւոր գրքին յորինման վախճանն ու ծրագիրը: Զորոքող դարու ուղղափառ հաւատացելոց համար շատ անհաճոյ բան մըն էր գիտնալ թէ Վոստանդիանոս՝ Նոր կրօնից ազատարարն եւ առաջին քրիստոնեայ կայսրը՝ Սկանուած է ոչ թէ կաթոլիկեայ կոկոսէ մը, այլ եւսերիոսէ՝ Նիկիոնիկացոյ՝ որ Արիոսի հերետիկոսապետի ամենաքեմ կողմնակիցն էր: Պէտք էր մոռցնել տալ ամէն կերպով այսպիսի գէպը մ'որ այնչափ անհաճոյ եւ եւ հակառակ էր եկեղեցւոյ: Ուստի հաւատացելոց ցուցնելու համար որ Վոստանդիանոս ճշմարտութեամբ բարի քրիստոնեայ եւ ուղղափառ էր՝ երբ Նիկիոյ ժողովին գահաժողովը կը բազմէր, ստեղծուած է այս «Վարքն» որուն գլխաւոր միջադէպն է Վոստանդիանոսի դարձը եւ Հռոմ քաղաքին մէջ Ս. Սեդրեստրոսէն

մկրտուիլը: Յայտնապէս այս ամէն կեղծեաց նպատակն էր Արիանոսաց գէմ մաքառիլ. եւ այն ժամանակէն ըլլալու է՝ երբ Արիանոսաց տակաւին եկեղեցւոյ համար վտանգաւոր թշնամիներ էին: Արդ Արիանոսական ամէն վտանգ անցած էր Ե դարուն: Ար հետեւի ուրեմն որ այս վարդապետ յորինուի չէ կրնար 400էն ետքն ըլլալ: Երբ Գեղարտիոս ընծայուած վճիռը կ'արձակուէր իբր 490ին, այս «Վարքն» շատեց հանրածանօթ էր եւ հաւատացեալներէն կարգացուած: Վրոսի հոն՝ Item Actus beati Silvestri... licet ejus qui conscripsit nomen ignoretur, a multis tamen in urbe Roma catholicis legi cognovimus et pro antiquo usu multae hoc imitantur ecclesiae. (Իսկ երանելի Սեդրեստրոսի վարքը՝ թէպէտ եւ չենք գիտեր անոր գրողին անունը, սակայն գիտենք որ Հռոմ շատ մը կաթոլիկեայներէ կը կարգացուէր, եւ նիստերէն համեմատ շատ եկեղեցիներ ալ նոյն կ'ընեն): Չենք գիտեր թէ վարքն երբ եւ ուր թարգմանուած է յունարէնի: Բայց այն շարժառիթներն՝ որոնք ծնունդ տուին լատիներէն վարդապետութեան, պատճառ եղած ըլլալու են գրիթէ միանշան ժամանակ յունարէնի փոխադրելու նոյն վարքը: Աւարտը քով ծանօթ էր վարքը՝ քիչ մը արտիքի ձեւով՝ 476էն յառաջ, երբ Յակոբ Սրճեցի նոյն Նիւթիոյ մասին իւր ծառը կը գրէր: Իսկ 542էն յառաջ Ղեւոնդիոս Բիւզանդացի (ծն. իբր 485, մեռած իբր 542) կողմէ կ'ընէ յունարէն վարքէն՝ իբրեւ գրութենէ մ'որ հաւատոյ մասին հեղինակութիւն ըլլայ: Էպիսկոպոս ալ Դ դարու ողուն հակառակ կամ օտար ճշմունց կայ գրուածքին մէջ: Չեմ գիտեր թէ ինչու չայ մը պիտի չկրնար նոյնը գտնել Անտիոք կամ Հռոմ իբր 450ին: Հայերէն թարգմանութիւնը՝ խնամով քննելով ոճը՝ Ե դարէն ըլլալու է. եւ տեսանք վերջ թէ ձեռագրաց ճշմարտութեամբ վարդապետութիւնն ալ՝ Սոկրատայ թարգմանութեան հետ՝ Ե դարու մեծ թարգմանչաց կ'ընծայեն: Շատ կարեւոր է թէ այն ամէն՝ որ հեղինակ եղաւ Մովսիսի խորհանցոյ անուն կողմ Պատմութեան, Հայաստան տարած ըլլայ այս վարքն եւ ինքը թարգմանած: Այնպէս՝ ինչպէս Եգինհարդ (Eginhard) Սուլտանիոսէ քաղած է իւր բարեկամին եւ ժամանակակցին՝ Կարոլոս Մեծի՝ նկարագրութիւնը, նոյնպէս Հայ մատենագիրը Սեդրեստրոսի վարքէն քաղած առած է իւր վարդապետին՝ Մեսրոպայ նկարագրը:

սպառ, հրատարակուեցաւ իբրեւ նենգաւոր խաբեբայ մը, արժանի ընկեր Մ. Խորենացոյ: Գեղթէր՝ Յուլիոս Ափրիկանոսի իւր քննութեան մէջ կը վճռէ թէ ժամանակագրութեան այս հնագոյն հրատարակութիւնը կամ օրինակը, որուն կը վկայէ Հռոյտէյն, չկար ամենեւին: Եւ Մովսէս, երբ 1881ին կը հրատարակէր Chronica minora, կը գրէր թէ՝ «Չատկական ժամանակագրութիւնը... յոյս տեսած է, ինչպէս խորագիրն ալ կ'ըսէ, 630ին Յ. Բ. ի Կ. Պոլիս, վասն զի հնագոյն հրատարակութիւն մ'որ իբր թէ եղած ըլլայ 354ին, ամենեւին չէ եղած, ինչպէս միաձայն կը հաստատեն այսօր գիտնական անձինք»:

Բարբերախտարար կրցայ մերժել Հռոյտէյնի մասին եղած այս զբարարական կարծիքները, ապացոյց բերելով անոնց դէմ Բիգոյ (Bigot) գիտնական գաղղիացոյն նամակները՝ զորոնք արդէն 1877ին հրատարակած է Դելիսը (Delisle). Նամակի մը մէջ, որուն թուականն է 1684 ապրիլ 25, Բիգոյ այս Հռոյտէյնեան ձեռագրին մէծ արժէքին վրայ խօսելէն ետքը՝ կը գրէ այսպէս. «Ֆարինա աւրան (l'abbé de la Farina) Հռոյտէյնի տուաւ այս ձեռագիրս, որ անկէ այն կտորներ՝ որ Չատկական ժամանակագրութեան սկիզբն են՝ օրինակեց, եւ ժամանակագրութեան մէկ մասն ալ համեմատեց: Իւր հիւանդութեան պատճառաւ չկարենալով համեմատել լիմքերն աւսողըն, աղաչեց որ շարունակեմ համեմատութիւնն, ինծի ըսելով որ կ'ուզէ օրինակ մ'իւնծի առաջ գաղղիա տանելու եւ ի Լուվր տպագրելու համար՝ իբրեւ մաս մը թիւգանդեան պատմութեան: Չեռնարկեցի այս համեմատութեան եւ լիմքոցի անոր (Հռոյտէյնի) մահուանէն երկու օր յառաջ: Աւարտելուս՝ ձեռագիրը յանձնեցի Հռոյտէյնի տաներիցոյն («aumosnier») ... Հռոյտէյնի մահուանէն ետքը խօսած եմ Բարբերին (Barberin) Եփրատաւորի հետ՝ որ գիտէր թէ Հռոյտէյն ինծի յանձնած էր այս օրինակը (այսինքն՝ համեմատութեանն): Սկզբնագիրն (այսինքն՝ ձեռագիրը) վատկանի մատենադարանը դրուած ըլլալու է. գոնէ այս գիտուողութիւնն ունէր Հռոյտէյն: Եթէ հոն չէ գտնուելու է Բարբերին Եփրատաւորի գրասան մէջ, որ Հռոյտէյնի կտակն կտակակատարն էր եւ ընդհանուր հրիտակառու: Թուանարկ (M. Thoinard) տուած եմ այս օրինակը», եւն:

Ահաւասիկ ուրեմն համոզիչ ապացոյց մը Հռոյտէյնի ուղղամտութեան եւ այնպիսի հնա-

գոյն հրատարակութեան (կամ խմբագրութեան) մը գոյութեանն, զոր Մովսէս այնպէս համարձակ կ'ուրանայ:

Դարձեալ կը հետեւի թէ Կարիէր սիւալ քայլ մ'առած է հաստատելով որ Խորենացոյ Բ գրոց 229 թուին մէջ գործածուած նիւթին յուսնական բնագրին ուրիշ տեղ չի գտնուիր՝ բայց միայն Մաղաղասայ քով: Վասն զի գոնէ մեծագոյն մասամբ այն բնագիրը գոյութիւն ունեցած է աւանդաբար Մ. Խորենացոյ տրուած ժամանակէն գրեթէ երկու դար յառաջ: Դարձեալ՝ Բիգոյն յիշեալ վկայութիւնը մասնացոյց ընելով՝ բարձած եմ այն միակ մեծագոյն արգելքն որուն պատճառաւ այսօրուան գիտնականք զՄաղաղասայ չէին համարձակիր յետս մղելով Ը դարուն դնել, որուն կ'երեւայ թէ կը վերաբերի ի նկատի ունենալով գրութեան պարունակութիւնը: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ պիտի չուզէր Մ. Խորենացոյ աղբիւրներն այսչափ անագանագոյն ժամանակէ մը դնել:

Համեմատելով Մ. Խորենացոյ բնագիրը մէկ կողմանէ Չատկական ժամանակագրութեան եւ միւս կողմանէ՝ Մաղաղասայ հետ կը տեսնենք որ Խորենացոյ բառական նշոյնութիւնը բացառապէս միայն Մաղաղասայ համեմատ չեն: Խորենացոյ բնագրին մէջ յաճախ ոչ միայն բառեր՝ այլ նաեւ մեծ նախադասութիւններ եւ ամբողջ կտորներ կան՝ որոնք Մաղաղասայ բնագրին մէջ բոլորովին կը պակսին: Սակայն եւ այնպէս կան տեղեկութիւններ ալ՝ մանաւանդ Թեոդոսի Ա մասին, որոնք չեն գտնուիր ժամանակագրութեան մէջ: Համեմատական օրինակներ յառաջ պիտի բերեմ, որ կը ցուցնեն թէ Մ. Խորենացի մերթ Մաղաղասայ եւ մերթ ժամանակագրութեան հետ կը համաձայնի:

Մ. Խոր. Գիրք Բ, գլ. 2Ը (տես «Հանդէս», 1894, էջ 58) «Իւրեդուիւ», բառով՝ Իանուն, բառէն յառաջ՝ Թարգմանուած է τὸ μυστικὸν նշոյնէն ὄνομα բառէն յառաջ, որ Մաղաղասայ քով կը գտնուի: Նշոյնպէս «ռ. Իւրեդուիւ», կը բացատրէ յուսարէն բառերու իմաստը՝ ὅτι οὐκ ἔφθασε πληρωῶσαι, զորոնք միայն Մաղաղասուն: Բիշ մը վարը ἔσθλον բառը՝ զոր Մ. Խոր. «Իւրեդու», Թարգմանած է, ունի միայն Մաղաղաս:

Ընդհանուրապէս ժամանակագրութիւնը պահած է կէտեր, զորոնք թողուցած է Մաղաղասայ, ինչպէս կը նշանակէ ինքն իսկ Կարիէր: Այսպէս «Իւրեդուիւ», լաւ կը համապատասխանէ ժա-

μαθὼν καὶ τὴν ρύμην τοῦ θύμου μὴ ἐνεργῶν (իսկ թագաւորն իբրեւ լոււս զայս ամենայն, չարքեւ զընծութիւն սրամտութեան) ԱՏաւսիկ անձուկ աղետս մը գրական կապակցութեան թէոգորեսայ եւ կերպնոսի: Միւս գրուի որ այն գաղափարը թէ թագաւորն յաղթուեցաւ բարկութենէն՝ չի գտնուիր Մաղաղասայ բնագրին մէջ. եւ ասոր համար չի կրնար՝ ոչ աւելի եւ ոչ պակաս աղբիւր եղած ըլլալ թէոփանի եւ կերպնոսի, ինչպէս կ'ենթադրէ Վարդէր: Թերեւս խորհնացի այս գաղափարը կ'ուզէր բացատրել գրեթէ՝ «յալթեւ իմաստ» վասն զի հոս «յաղթեալ» երկու իմաստն ալ կրնայ ունենալ, ինչպէս «յաղթած»՝ նոյնպէս «յաղթեալ» քիչ մը վերը խորհնացւոյ խօսքը թէ «եւ միւս թէոփանի կ'ենթադրէ» ապա՝ «աւելի թէոփանի բնագրին համաձայն է, որ է՝ κατελθόντος ἐν θεσσαλονικῇ μετὰ τοῦ στρατοῦ οὗτοῦ καὶ εἰσελθόντος ἐν τῇ πόλει, (երթեալ ո՛ր թագաւորիկէ հանդերձ զորան եւ մտնալ ի քաղաքն)» — նուազ համաձայն է Մաղաղասայ կը գրէ՝ εἰσῆλθεν ἐν θεσσαλονικῇ πόλει, καὶ τοῦ οὗτος μετ' οὗτοῦ στρατιωτικοῦ πληθους ... ταράξαντος (մտեալ ի քաղաքն թագաւորիկէ, զորացն՝ որ ընդ նմայն էին, ... աղվալ, եւն): իր հետեւի որ կարիքը քիչ մ'աճապարանք վճռած է թէ հոս Մ. խորհնացի ուղղակի Մաղաղասէ կախում ունի: Մաղաղասէն կախում չունի խոր. այնպէս՝ ինչպէս կախուած չէ նաեւ կերպնոսի:

Թե՛ր կտորին մէջ ուր կարիքը խորհնացին ու Մաղաղաս իրարու կը համեմատէ, կը կարդանք հետեւեալը՝ «Հիւսիս-արեւմտ. Վալթիւս» է Բերքիս որ իւր Բերքիսէն, լիւր. Մաղաղաս կ'ըսէ. Βαλεντιανὸς νόσος βληθεὶς μετὰ χρόνον ἐτελεύτησεν ἐν κασσελλίῳ Βιργιτιανῶν. (Վալթիւսի խորհնացի հարեալ հիւսիս-արեւմտ. յետ ժամանակաց վճարեր ի բերքին Բերքիսի նացոց...) — Ժամանակագրութիւնը կ'ըսէ՝ ո՛սոս βληθεὶς ὁ βασιλεὺς Οὐαλεντίνος τελευτᾷ ἐν κασσελλίῳ Βεργιτιανῶν. (Հիւսիս-արեւմտ. հարեալ՝ թագաւորն Վալթիւսի խորհնացի վճարի ի բերքին Բերքիսի, զանէ ըստ հրատարակութեան Վալթիւսի (Scaliger), որ գործածած էր՝ Վալթիւսի (Casaubon) ձեռք շատ հին ձեռագրէ մը կատարուած մէկ ընդօրինակութիւնը, որ պահուած է Բողլէան գրատունը: Կը տեսնուի որ խորհնացւոյ առջեւ եղած բնագիրը մերձաւոր աղբակից էր ժամանակագրութեան. եւ կը շեղը Մաղաղասէն: Ինչպէս Վա-

րիւր մտադիր կ'ընէ՝ Սոկրատես այս մասին կը գրէ՝ τελευτᾷ ἐν φρουρίῳ ᾧ προσωνυμία Βεργιτιανῶν, զոր Սոկրատես հնագոյն հայ թարգմանութիւնը փոխադրած է՝ «Վալթիւսը ի բերքին որ կոչէր Բերքիսի»:

Խորհնացւոյ Գիրք Գ, գլ. Խա. մէկ խօսքին համար կարիքը մասնաւոր կ'ընէ գեղեցիկ համաձայնութիւն մը Մաղաղասայ եւ Մ. խորհնացւոյ ձեռագիրներուն ընթերցուածոց: Թէոփանի կը մտնի՝ «ի Միւս-արեւմտ.», կամ «Միւս-արեւմտ.», կամ «Միւս-արեւմտ.», կամ «Միւս-արեւմտ.», Տգափրք ունին «Միւս-արեւմտ.», Մաղաղաս կ'ըսէ՝ ἐν Μελισσάνῳ. կը կարծեմ որ կարիքը իրաւունք ունի ենթադրելու թէ խոր. կարգացած է Μελισσανῶν իւր յունական աղբիւր մէջ: Բայց չեմ կրնար իրեն համաձայն ըլլալ հետեւեղնուն ասկէ թէ «առանց երկիւղի սխալելու՝ կրնանք հաստատել որ հայերեն բնագիրը յառաջ եկած է անոր դէմ առ դէմ գրուած յունարէն բնագրէն»:

Ճշմարիտն այն է թէ Մաղաղաս՝ ինչպէս ուրիշ ամէն տեղ՝ հոս ալ կ'օրինակէ նախընթաց աղբիւր մը: Իւր ուղղագրական վերապահ իսկ՝ այսինքն mezo- կամ mizou- փոխանակ medio- միայն լատինացոց քով կրնար ծագիլ եւ իտալական հոգի վրայ, ուր medius շատ ժամանակներէ վեր արդէն mezo կամ mezzo կը հնչուէր, այնպէս որ իտալիոյ ուսմանական լեզուի ծագման սկիզբներն իսկ կը գտնենք mezzo, mezzaninus, mezanus ձեւերը: Այս Mezzolano ձեւին հասնելու համար լեզուն ուրիշ ձա՞մայ մ'ըրած է քան այն ուղին՝ որով ծագած է միւս բարբառոց-ձեւը՝ Milano կամ Mailand. Անգամ մ'որ վերջին ձեւն տիրած էր՝ գօռուսին կ'ըլլայ բնական թէ ինչպէս կրնար մասնագրաց քով ձեւա միւս Mezzolano ձեւը: Կը հետեւի ուրեմն որ Մաղաղաս հոս շատ հին աղբիւր մը կը գործածէ, որ արդի անուններուն ծագմանն ալ յառաջ կամ հնագոյն էր: Արդ՝ կ'ընենք հաւանականութիւնք: Ցասն գիպաց իննին մէջ խոր. կը գործածէ աղբիւր մ'որ հասարակաց էր Մաղաղասայ ալ: Անհատաւոր է արդ որ ճիշդ այս տասներորդ. դէպքը կանոն զարտուղութիւն մ'ըլլայ, որ միակ կէտն ալ կ'ըլլար ուր խորհնացի ուղղակի կախում ունենար Մաղաղասէն:

(Միւս-արեւմտ. արեւմտ.)

